

LES OBRES LLATINES DE FRANCESC TARAFÀ
COM A PRINCIPI I FONT DE LA
CHRÒNICA DE CATALUNYA *

La prosa renaixentista catalana del segle XVI ha donat a la posteritat algunes obres importantíssimes, com *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig, que ens atrauen encara avui dia tant per la varietat del seu contingut com pel model de llengua literària amb què varen ser escrites. Alguns dels historiadors catalans del segle XVI, com l'humanista Francesc Tarafà, varen escriure obres tant en la llengua europea de cultura, el llatí, com en la vulgar, la catalana, que havia de servir als *illiterati* per conèixer els seus orígens. Les obres llatines de Francesc Tarafà, el *De origine ac rebus gestis regum Hispania* (Anvers, 1553) i el *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, deutores ambdues de l'humanista italià Annio de Viterbo, del barceloní Jeroni Pau i de Lucio Marineo Siculo, varen ser utilitzades per ell mateix a l'hora de redactar la *Primera part de la «Crònica de la província de Cathelunya en la Citerior Spanya»*. De cara a crear aquesta obra magna catalana, inacabada, el nostre humanista recorre tan sols a les seves dues obres llatines, la històrica i el diccionari geogràfic, de manera que, almenys en la primera part, dedicada als vint-i-quatre reis fundacionals inventats per Annio de Viterbo, la llengua catalana de Tarafà és deutora sobretot del llatí humanístic: el quinzè rei mitològic fundacional de les Hispànies, Sicà, *Sicanus rex*, ens mostrarà d'on prové, quina biografia li va escriure Tarafà en el *De origine*, com va reutilitzar-lo en el seu *Dictionarium* i com, ja més tard, el nostre humanista va construir el text català de «Sycano» en la seva *Crònica de Catalunya*, partint tan sols de les dues obres llatines esmentades. El rei Sicà ens mostrarà que els esquemes del llatí humanístic, tant els sintàctics com de tria lèxica, eren presos pels historiadors del segle XVI com a principi i font d'escriure correctament la llengua catalana.

* La realització d'aquest treball ha estat possible gràcies al projecte BFF2002-03390 (*Historiografia latina humanística en la Corona de Aragó: edició de textos, estudio de fuentes*), dirigit per la professora Mariàngela Vilallonga i finançat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología.

RELACIÓ LLATÍ-CATALÀ COM A LLENGÜES DE CULTURA

En la lletra dedicatòria que Cristòfor Despuig va escriure al comte d'Aitona com a proemi dels seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (c. 1557), a banda de citar literalment uns hexàmetres de l'*Ars Poètica* d'Horaci i de recolzar-se en l'autoritat de Plini el Vell, l'historiador català va deixar-nos escrita una interessant reflexió sobre la relació de la llengua catalana amb la castellana i amb la llatina:¹

No he volgut escriure-la [la defensa de la nació catalana] en llengua castellana per no mostrar tenir en poc la catalana, i també per no valer-me de la llengua estranya per a llustrar i defensar la naturalesa pròpia, que és la principal intenció de mon treball; ni tampoc la he volguda escriure en llatina perquè no pareguera ser tan generalment tractada i entesa per los de nostra nació com jo volguera, per honra i contentament dels quals s'és escrita. Ab tot, van en ella tocades algunes autoritats llatines per gravíssims autors, per no fer-los perdre la finor i propietat que ab si porten ab aquella copiosa llengua. Que no les entenguen los que no són llatins, no els serà, emperò, impediment per a l'entendre l'obra en tot lo demés.

Tota l'actitud de rebuig vers la llengua castellana «estranya» és admiració vers la llatina, que no és «entesa per los de nostra nació com jo volguera». Els pròlegs, de fet, tot i que estan escrits segons uns *tópoi* o llocs comuns recurrents, són la millor manera d'apropar-nos al pensament dels autors; i és en el pròleg dels *Col·loquis* on Despuig proclama a viva veu que preferiria haver escrit l'obra en llengua llatina. És també en un pròleg, el del seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, on l'humanista català Francesc Tarafa deixa constància que una de les seves preocupacions més grans és haver escrit els topònims «al màxim de llatinament possible» i sense el llast a què la «gens barbarica» havia sotmès la llengua mare:²

Sunt præterea in hac prouincia regiones plurimæ, populi, ciuitates, oppida, flumina, montes et promontoria de quibus de situ, hominum moribus et rerum fertilitatibus quo ad poterimus diligenter operam dabimus, prius a lectoribus impetrata uenia si qua nomina mutata barbaricæ gentis aduentu non satis latine nominauerimus.

impetrata *Bu Bc* : impetrata *a.c. Bc*.

1. Prenem el fragment de l'edició dels *Col·loquis* feta per Joan Tres (1996). Veg. també l'edició i estudi d'Eulàlia Duran (1981). A finals de segle XIX n'havia també emprès l'edició Fidel Fita (1887), novament reeditada l'any 1975 a Tortosa, amb una introducció de J. Massip.

2. Editem aquest fragment del pròleg «Hispania in genere» del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* a partir dels dos manuscrits en què s'ha conservat aquesta obra de Tarafa: el ms. 578 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, datable de mitjan segle XVI, que anomenarem *Bu*; i el ms. 493 de la Biblioteca de Catalunya, de finals de segle XVII, que anomenarem *Bc*. Per a una informació més exhaustiva sobre aquests dos manuscrits, veg. Miralles & Toldrà (1997, especialment 62-64).

És a dir: «Hi ha a la província d'Hispania moltíssimes regions, pobles, ciutats, viles, rius, muntanyes i promontoris sobre la ubicació dels quals, els costums dels seus homes i l'abundància d'alguns dels seus aspectes us donaré una obra tan escrupolosa com em sigui possible, una vegada demanat el perdó dels lectors si, per culpa de la vinguda dels bàrbars, he anomenat d'una manera no prou llatina alguns mots que han sofert evolucions».³

El llatí, de fet, era al segle XVI la llengua europea de cultura; i l'Humanisme, que pretenia un retorn molt fidel als clàssics grecollatins, havia determinat que la història era una de les matèries més importants dels *studia humanitatis*. El llatí clàssic i el llatí humanístic procedent de la Itàlia del *Quattrocento* havia nodrit els escriptors llatins del segle XV català, i és gràcies als autors antics, a humanistes catalans com Jeroni Pau i a humanistes italians del prestigi de Giovanni Nanni, que arribem a la historiografia del segle XVI i de començaments del XVII, tant la llatina com la catalana, amb figures de la talla de Pere Miquel Carbonell, Pere Antoni Beuter, Francesc Tarafa, Cristòfor Despuig, Antic Roca, Rafael Martí de Vicianà, Lluís Ponç d'Icard, Pere Joan Comes, Antoni Viladamor, Francesc Comte, Francesc Calça, Joan Bini-melis, Onofre Manescal o Pere Gil. En línies generals, es tracta d'una historiografia molt dependent dels autors clàssics i altament dependent de les *Antiquitates* d'Annio de Viterbo (Roma, Eucharius Silber, 1498), que marcà un abans i un després en la historiografia humanística; i, pel que fa a llengua literària catalana, és altament acostada, properíssima, a la del llatí humanístic, tant de lèxic com de sintaxi, de manera que es fa molt difícil explicar algunes construccions sintàctiques catalanes si no és a partir de les construccions llatines que n'eren font i principi.

FRANCESC TARAFÀ: DE LES OBRES LLATINES A LES CATALANES

Francesc Tarafa (c. 1495, Maratà, Granollers-1556, Roma), canonge i arxiver de la catedral de Barcelona,⁴ va ser sens dubte un dels humanistes més importants del segle XVI català. En la vessant humanística del nostre autor, per exemple, cal destacar sobretot dues obres llatines i una de catalana. Ens referim al *De origine ac rebus gestis regum Hispania*, editada per primera vegada a Anvers l'any 1553, i al *Dictio-*

3. Hem elaborat aquesta traducció per a la tesi doctoral que estem preparant sota la direcció de la professora Mariàngela Vilallonga i que tindrà per títol *Obres llatines de Francesc Tarafa*.

4. Hem resumit molt sintèticament la biografia de Tarafa a partir de Sanabre (1948) i de Miralles & Toldrà (1997: 44-46). Des del punt de vista de la transmissió de les obres de Tarafa, el d'Eulàlia Miralles i Maria Toldrà és un treball difícilment superable, tant per la seva exhaustivitat com per la seva claredat d'exposició. Maria Toldrà, de fet, continua trobant noves dades de la vida de Tarafa; les més recents estan a punt de veure la impremta (veg. *RMC*).

narium Geographiæ Vniuersalis Hispaniæ,⁵ que se'ns ha transmès en dos manuscrits. Relacionada sobretot amb l'obra històrica, el *De origine*, hem de situar-hi una obra també llatina, la *Linea Regum Hispaniarum*,⁶ que és un catàleg poc més que merament cronològic dels reis —corresponents tots ells als de l'obra historiogràfica per excel·lència, el *De origine*— que havien governat Hispània, des del mític Túbal fins Carles V, contemporani del nostre autor. En llengua catalana va elaborar, de ben segur, com veurem, a partir del *De origine* i del *Dictionarium Geographiæ Vniuersalis Hispaniæ*, una obra històrica tendent només a la història de Catalunya, la *Chrònica de la província de Catalunya* (Miralles & Toldrà 1997: 50, 64-65 i Campos 1995), que arrenca amb el mític Túbal, fundador d'Hispania, i arriba fins al període romà. Aquesta obra històrica, a cavall entre l'Humanisme llatí i la manera de fer del Renaixement català, restà inacabada.

Francesc Tarafa dedicà la primera part de l'obra històrica *De origine ac rebus gestis regum Hispaniæ* als vint-i-cinc reis mitològics que havien fundat la Hispània més antiga, la dels anys 2174 aC-1058 aC, i que eren anteriors a l'arribada dels pobles que els historiadors llatins coneixien com a Lydi, Thraces, Rhodii, Phryges, Cyprii, Phoenices, Ægyptii, Milesii, Cares, Lesbii i Phocenses. El canonge barceloní, seguint bàsicament tres dels llibres de les *Antiquitates* de Giovanni Nanni,⁷ va redactar a cadascun dels vint-i-quatre reis mitològics una biografia en què quedaven ben clares les cronologies del seu regnat, el seu predecessor i successor en el govern, l'aportació cultural que havia fet a la Península Ibèrica i, finalment, quines havien estat les seves fundacions a la geografia hispànica, ja fossin províncies, regions, capitals, ciutats, rius, muntanyes o caps. La història inicial d'Hispania que Tarafa ens esbossa en el seu *De origine ac rebus gestis regum Hispaniæ*, està estretament relacionada amb la geografia, de tal manera que cadascun d'aquests accidents geogràfics van ser consignats *a posteriori* pel mateix Francesc Tarafa en el seu *Dictionarium Geographiæ Vniuersalis Hispaniæ*, que duia també per títol *De Hispaniæ situ, prouinciis, populis, regionibus, urbibus, oppidis, fluminibus, montibus et promontoriis dictionarium*.

Del rei Sicà, a través del qual provarem de mostrar el procés de redacció de les obres de Tarafa, l'humanista italià Giovanni Nanni (1437-1502) n'havia escrit a

5. Veg. Miralles & Toldrà (1997: 49, 62-64). La professora Mariàngela Vilallonga ha treballat molt a fons el *Dictionarium Geographiæ Vniuersalis Hispaniæ*: vegeu Vilallonga (1991, 1993a, 1993b); vegeu també Vilallonga & Ferrer (2001). Vegeu també Arnall (1985) i Ferrer (2004 i 2005).

6. Veg. Miralles & Toldrà (1997: 59-60). La *Linea regum Hispaniarum* s'ha conservat gràcies a un manuscrit únic custodiat avui a la Biblioteca de Catalunya (ms. 494).

7. Els tres llibres de les *Antiquitates* als quals fem referència són: 1) El *De primis temporibus et quatuor ac uiginti regibus primis Hispaniæ, et eius antiquitate*, conegut també com a *De primis regibus Hispaniæ*; 2) els *Commentaria super quinque libros antiquitatum Berosi*; i 3) els *Commentaria super supplementum Manethonis pro Beroso*.

diversos fragments dels seus *Commentaria*. La gran capacitat inventiva de Nanni havia ideat un *Sicanus rex*, el quinzè de les Hispànies, partint potser d'una «Sicana ciuitas» que Aviè havia mencionat de passada a la seva *Ora maritima*, vv. 474-475, i que havia estat anomenada així pels mateixos ibèrics a partir d'un riu d'un nom semblant: «Attolit inde se Sicana ciuitas, / propinquo ab amni sic uocata Hibericis». A l'elenc del seu *De primis regibus Hispaniæ* el dominic de Viterbo va dedicar a aquest monarca el capítol XVIII, enclòs entre el «De XIII rege Hispaniæ Sicoro, capitulum XVII» i el «De Syceleo, XVI rege Hispaniæ, capitulum XIX». Es tractava d'un text poc descriptiu i amb molta dada cronològica, excessivament numèric; les dades s'havien menjat la retòrica:⁸

De Sicano, xv rege Hispaniæ, capitulum XVIII

Sicanus patri successit, ut Berosus tradit, anno Mameli octauo; id est, a Diluio DCCXXVI et a condita Hispania DLXXXIII, at ante Troiam CIIII et ante urbem Romam DXXXVI et ante Christianam Salutem MDXI. *Sicanum* nomen Siculis et Italis tributum legimus, et celebre nomen est apud historicos et poetas. Regnauit autem, ut Berosus indicat, usque ad octauum Spareti, id est, annis uno et triginta, ut in Eusebio colligitur.

A l'elenc *De primis regibus Hispaniæ*, certament, el dominic va sintetitzar o comprimir les informacions de Sicà que ell mateix havia inventat i deixat disperses al llarg dels seus *Commentaria super quinque libros antiquitatum Berosi*. En aquests «cinc llibres de Berós», el *Sicanus rex* apareixia a diversos *loci*, confós en una turba-multa de monarques coetanis que governaven l'orbe terrestre conegut:⁹

Quintusdecimus Assyriis imperat Sfferus annis xx, uir de cuius gestis et prudentia omne uulgu personat. Huius temporibus Morges, filius Itali, creauit Coritum, suum cognatum, Cambo Blasconem; et paulo post idem Coritus manet itus; apud Celtiberos regnat Sicanus, filius Sicori, post obitum Sferi sub Mamelo.

[...]

Sextusdecimus rex Mamelus Babilioniis imperat annis xxx, cuius anno octauo Romanesos, filius Romæ, fit primus subregulus montanorum Aboriginum, et Sicanus regnat apud Celtiberos.

Quod præmisit Berosus nunc loco suo repetit: Sicanum Italantidem regnasse apud Hispanos sub Mameli Assyrii temporibus. Ab eo *Sicani* Siculi Italantides siue Atalantides cog-

8. Editem el text a partir a partir de l'incunable Anniius (1498: f. k iv r). A banda de puntuar el text segons els criteris moderns, hem esmenat el participi «condita», que a l'incunable constava com a «condida». Per a un extens comentari sobre la invenció d'aquest rei per part de Giovanni Nanni, veg. Pérez Vilatela (1993: 812-813). Veg. també la tesi doctoral de John (1994), esp. el subcapítol «The *Antiquitates* and the Early Inhabitants of Spain» (31-35).

9. Els fragments que editem ara pertanyen també a Anniius (1498: ff. X vv - Y iir).

momentum acceperunt, sicut Sicani, Tusci indigenæ, a Sicano, rege Vetuloniarum, ut enarravit Berosus et regio Sicana Vetuloniarum indicat; dum non aduenas Siculos, sed indigenas uetustos Romam primos coluisse scribit. Ex Tusco igitur Sicano, indigena patre, et Atalantide Sicana aduena matre, Roma, nascitur Romanessus, primus ex masculis subregulus Latii et Aboriginum. Huic [...].

Mig segle més tard que el teòleg i humanista de Viterbo, i seguint-lo fins a les últimes conseqüències, l'humanista barceloní Francesc Tarafa va situar el rei Sicà, en el seu *De origine*, com a quinze d'entre els fundacionals de les Hispànies, el qual hauria regnat durant trenta-un anys, des del 1591 aC fins al 1560 aC. Seguint l'esquema que havia prefixat en els catorze reis anteriors, Tarafa glossa breument la vida d'aquest quinze rei mitològic de les Hispànies, que, com en els *Commentaria* d'Annio, era fill de Sícorus. El *De origine* tarafià ens diu ben poca cosa d'aquest monarca: que començà a governar el 1591 aC i que el seu regnat tingué una durada de trenta-un anys. Ens trobem davant d'un rei que és utilitzat pels historiadors hispànics del Renaixement per relacionar, per establir contacte, entre els orígens d'Itàlia i els d'Hispània, i és amb aquest mateix objectiu que Tarafa va servir-se'n: la importància d'aquest Sicà, més que no pas l'estrictament fundacional dins les Hispànies, que és pràcticament nul·la, rau en el fet d'haver donat nom a uns pobles Sicans que, després d'un periple per Itàlia («quum Latium tenerent»), viatjarien fins l'illa de Sicília i li donarien el nom de Sicània. Sicà, certament, era un rei de l'estirp itàlica (nét d'Atlas ítal i fill de Sícorus) i acabà essent, en darrer terme, l'originador d'un dels noms de l'illa de Sicília, Sicània. A Hispània, però, no va fundar res més enllà d'aquests pobles anomenats «Sicani». Deixem que ens ho expliqui el mateix *De origine* tarafià:¹⁰

[15] SICANVS. [1] Sicanus, filius Sycori, mortuo patre, ut Berosus tradit, Hispanias regere cepit anno VIII Mameli, Assyriorum regis; id est, ante aduentum Saluatoris Iesu Christi MDLXXXI. Hic nomen dedit Sicanis populis in Hispania, qui, in Italiam transeuntes, quum Latium tenerent, inde a Liguribus pulsí, in Siciliam traiecerunt, insulamque humano cultui aptam sortiti, *Sicaniam* a suo nomine dixerunt, quum prius *Trinacria* a triquetra figura, inde *Trinacris*, dicta esset, ut Philistus refert et a Diodoro Siculo et C. I. Solino confirmatur.

[2] Vnde et Sillius ait:

10. Fixem aquest text, com es pot veure en l'aparat crític, havent col·lacionat les tres edicions llatines conegudes del *De origine ac rebus gestis regum Hispaniarum: l'editio princeps*, que anomenarem *A*, és *De origine ac rebus gestis regum Hispaniarum* (Antuerpiæ, Ioannis Stelsii, 1553); la sigla *C* correspon a *Rerum Hispaniarum memorabilium annales a Ioanne Vaseo, brugensi, et Francisco Tarapha, barcinonensi, deducti* (Coloniæ, Ludovicum Alectorium et heredes Iacobi Soteris, 1577); mentre que *F* és *De origine ac rebus gestis regum Hispaniarum* (Schottus 1603-08: I, 518-569). N'estem preparant una edició crítica amb traducció i estudi, que, sota la direcció de la professora Mariàngela Vilallonga, presentarem com a tesi doctoral. La traducció que segueix el text llatí formarà també part d'aquesta tesi doctoral.

«Post dirum Antiphatae sceptrum et Cyclopia regna,
 Vomere uerterunt primum noua rura Sicano.
 Pyrene misit populos, qui nomen ab amne
 Ascitum patrio terrae imposuere uacanti.»

Regnauitque Sicanus rex annis xxxi, ut Berosus indicat, usque ad octauum annum Spareti, regis Assyriorum, ut ex Eusebio constat.

[15] SICANVS

[1] VIII A C : 8 F ; MDLXXXXI A C : 1591 F ; MDLXXXXI. ante aduentum Christi. Sicanus Rex. Sicani populi. Sicilia, vnde Sicania insula. *add. in marg. A* ; An. ante Christum natum. 1591 Sicanus rex. Sicani pop. Sicilia vnde Sicania ins. *add. in marg. C* ; Anno ante Christum. 1591 *add. in marg. F*

[2] Cyclopia *coni.* : Cyclopeia A : Cyclopica CF ; XXXI A C : 31 F

Proposem la següent traducció per a aquest text de Tarafa:

[15] SICANVS. [1] Sicà, fill de Sícorus, una vegada mort el seu pare, segons escriu Berós, començà a governar les Hispànies l'any viiie de Mamelus, rei dels Assiris, ço és, el MDXCI abans de l'arribada del Salvador. Aquest rei va donar nom als pobles sicans d'Hispania, els quals, en traslladar-se a Itàlia, com sigui que senyorejaren el Laci, expulsats d'allí pels Lígurs, es traslladaren a Sicília i, havent decidit que aquella illa era ben apta per a la vida humana, l'anomenaren *Sicània* a partir del nom d'ells, per bé que anteriorment havia estat anomenada *Trinàcria* (i més tard *Trinacris*) en motiu de la seva forma triangular, segons reporta Filist i com es confirma en les obres de Diodor Sícul i de Cai Juli Solí. [2] Vet ací que Sili digui:

«Ja el mal govern depassat d'Antifates i el dels cíclops,
 tots es bolcaren al punt als nous camps amb la rella sicana.
 I Pirene hi menà una gent que a la terra mancada
 Ascit dirien i el nom d'un riu pairal provenia»

El rei Sicà, segons ens descobreix Berós, va governar durant trenta-un anys, fins al vuitè any d'Esparetus, rei dels Assiris, tal com ens és conegut a partir de l'obra d'Eusebi.

És evidentíssim que Tarafa va projectar el seu rei *Sicanus* partint del «De Sicano, xv rege Hispaniæ, capitulum xviii» del *De primis regibus Hispaniæ* d'Annio de Viterbo. De l'extracte de Giovanni Nanni, tanmateix, va prendre'n només les informacions cronològiques, les quals va simplificar a la seva manera, i també la idea de Nanni que «Sicanum nomen Siculis et Italis tributum legimus, et celebre nomen est apud historicos et poetas». Francesc Tarafa, per la seva part, va ser capaç de continuar la narració servint-se, segons ens diu, de les obres de Filist, Diodor Sícul i Solí. A més, va copiar també quatre hexàmetres del catorzè llibre de les *Punica* de Sili Itàlic, vv. 33-36, on sortia un «uomere sicano». Havent vist la font textual d'Annio i havent vist el text resultant de Tarafa ha de concloure's necessàriament que Tarafa partia del text de l'italià, i ha de deixar-se de banda la possibilitat que l'humanista barceloní creés el text llatí a partir d'un text en vulgar, ja fos català o

en llengua castellana. La direcció, doncs, és sempre la mateixa: del llatí a la llengua vulgar; de la llengua establerta, fixada plenament, a la llengua més mudadissa i diversiforme. El llatí, com veurem, la sintaxi del llatí i el lèxic llatí del corrent historiogràfic que partia d'Annio, seran la forma i la matèria verbal de la llengua catalana de Francesc Tarafa.

Havent elaborat la biografia del rei Sicà per al seu *De origine ac rebus gestis regum Hispaniæ*, el canonge barceloní va actuar d'una manera que li era molt pròpia: tenint en compte la seva ferma voluntat d'elaborar un magne diccionari humanístic en llatí que contingués totes les províncies, pobles, regions, ciutats, poblacions, rius, muntanyes i promontoris, va aprofitar per al seu *Dictionarium Geographiæ Vniuersalis Hispaniæ* les informacions que havia redactat en el seu *De origine*; és a dir, a partir del *De origine* creava noves entrades per al seu *Dictionarium* geogràfic. A partir de la biografia del *Sicanus rex*, tanmateix, va ser capaç tan sols de crear-hi una entrada, la dels «Sicani populi», que «in prouincia Gottolanica erant, ubi Illergetes et Illerdenses hodie habitant, iuxta amnem Sicorim quem uulgo *Segre* appellant»:¹¹

SICANI. [1] Sicani populi sunt Citerioris Hispaniæ antiquissimi a Sicano rege denominati anno fere ante Christum natum MDLXXXI. Qui, in Italiam transientes, quum Latium tenerent, inde a Liguribus pulsus, in Siciliam traiecerunt, insulamque humano cultui aptam sortiti, *Sicaniam* a suo nomine dixerunt, quum prius *Trinacria* a triquetra figura (inde *Trinacris*) dicta esset, ut Philistus refert et a Diodoro Siculo et C. I. Solino confirmatur. [2] Vnde et Sillius canit:

«Post dirum Antiphatae sceptrum et Cyclopea regna,
Vomere uerterunt primum noua rura sicano.
Pyrene misit populos, qui nomen ab amne
Ascitum patrio terræ imposuere uacanti».

Hi populi in prouincia Gottolanica erant, ubi Illergetes et Illerdenses hodie habitant, iuxta amnem Sicorim quem uulgo *Segre* appellant.

[1] Hispaniæ *Bc*: Hispania *Bu*; transientes *coni.*: transiens *Bu Bc*; a Liguribus *coni.*: Aliguribus *Bu* Aliguribus *Bc*; Siciliam *Bu*: Sciciliam *Bc*; traiecerunt *Bu Bc*: tragecerunt *a.c. Bu*; cultui *coni.*: cultru *Bu* cultu *Bc*; quum prius *Bu*: cum prius *Bc*; Trinacris *Bu*: Tinacris *Bc*

[2] dirum *coni.*: dierum *Bu Bc*; rura *coni.*: tura *Bu Bc*; Gottolanica *Bu*: Catalonica *Bc*; habitant *Bc*: abitant *scr. Bu*; Sicorim *corr.*: Sicori *Bu* Sicoris *Bc*

Podem aproximar-nos a aquesta glossa del *Dictionarium* amb la següent traducció:

SICANI. [1] Els sicans són uns pobles antiquíssims de la Hispània Citerior dits així pel rei Sicà cap a l'any MDXCI abans del naixement de Crist. Aquests, en traslladar-se a Itàlia,

11. El text dels «Sicani populi» és una de les 1739 entrades del *Dictionarium Geographiæ Vniuersalis Hispaniæ*. Sobre aquest diccionari geogràfic humanístic, *vid.* n. 2 i 5.

com sigui que acabaren posseint el Laci, foragitats d'allí pels Lígurs, es traslladaren a Sicília i, havent decidit que l'illa era apta per a la vida humana, l'anomenaren *Sicània* a partir del seu nom, malgrat que d'antuvi s'havia dit *Trinàcria* en motiu de la seva forma triangular —i, més tardament, *Trinacris*—, segons reporta Filist i com es referma a partir de les obres de Diodor Sícul i de Cai Juli Solí. [2] Heus ací que, a més, Sili canti:

«Ja el mal govern depassat d'Antífates i el dels ciclops,
tots es bolcaren al punt als nous camps amb la rella sicana.

I Pirene hi menà una gent que a la terra mancada

Àscir dirien, i el nom d'un riu pairal provenia».

Aquests pobles s'estaven en la província Gotolànica, on habiten avui dia els il·lergetes i els il·lerdenses, ben a la vora del riu *Sícoris* que anomenen *Segre* en vulgar.

Salta a la vista que, per elaborar aquesta entrada lexicogràfica, el nostre humanista va dedicar-se a copiar gairebé mot a mot tota la informació que de Sicà havia escrit al *De origine ac rebus gestis regum Hispaniæ*. En relació a l'obra històrica, de fet, la glossa dels «Sicani populi» aporta només una nova dada, prou rellevant per la consciència fundacional catalana: «Hi populi in prouincia Gottolanica erant, ubi Illergetes et Illerdenses hodie habitant, iuxta amnem Sicorim quem uulgo *Segre* appellant». Els sicans, segons Francesc Tarafa, eren identificables amb els il·lergetes, la qual cosa voldria dir que van ser els lleidetans els qui donaren el nom de *Sicània* a l'illa de Sicília.

TEXT FINAL EN CATALÀ: LA *CHRÒNICA DE CATHELUNYA*

Havent-se empatat de l'obra històrica del genial Giovanni Nanni i havent-la traslladat —millorat, tal vegada— al seu *De origine ac rebus gestis regum Hispaniæ*, Francesc Tarafa va aprofitar bona part de la biografia del *Sicanus rex* per a l'entrada dels «Sicani populi», que s'afanyà a identificar amb els lleidatans. El següent pas en aquest procés té ja a veure amb la llengua en vulgar, la catalana: escrit el *De origine* amb enfocament hispànic i per a una *latinitas* europea que acabaria fent-se ressò dels grans historiadors hispànics,¹² Tarafa va traslladar a l'enfocament català, amb no poca voluntat literària i, certament, amb algunes *amplificationes* dignes d'elogi, la llengua senzilla, concisa, del llatí humanístic. Tarafa no projectà mai un diccionari geogràfic en llengua catalana, però sí una obra històrica que incorporés tot el saber del *Dictionarium* pel que fa a la toponímia catalana. En la *Crònica de la*

12. Recordem que les tres edicions del *De origine ac rebus gestis regum Hispaniæ* van ser dutes a terme al nord d'Europa, que al segle XVI esdevingué un pol d'atracció per a les *littere humaniores*: Anvers 1553, Colònia 1577, i Frankfurt 1603. Aquesta darrera, més que notable, havia de situar Tarafa entre els grans autors que havien escrit en llatí sobre la història d'Hispania. Sobre aquestes tres edicions, *vid.* n. 10.

província de Cathelunya en la Citerior Spanya, es palesa a simple vista que, a més de traduir el text llatí del *Sicanus rex*, la ploma de Tarafa hi afegí una també traducció de l'entrada lexicogràfica «Sicani populi» del seu *Dictionarium*. Era, la de Tarafa, una manera habilíssima d'incorporar a la historiografia catalana vernacla tot allò de geografia que pogué aprendre dels autors antics i del Renaixement.¹³ Vegem-li ara la biografia dedicada al rei «Sycano»:¹⁴

SYCANO

Sycano fonch fill de Sycoro. Passat de aquesta vida son pare, com Beroso specifica, acceptà y prengué lo regne de Spanya, quasi en lo any abans de l'adveniment del Salvador, segons en Eusèbio s'és pogut recollir y memorar, MDLXXXI. E dita província, com testifica lo mateix Beroso, governà e imperà per spay de xxxi any[s].

Imposà aquest rey Sycano de son propi nom als pobles ésser anomenats *sycanos*, que a dirivació del nom de son pare se appellaven *sycoros*, al present il-lerdesos sive urgellesos. Y al riu Sycoro fonch imposat *Sycano*, al present anomenat *Segre*, com en lo precedent capítol de tot és feta nerració. Constituÿts en aquesta província de Cathelunya, los quals pobles, ensemps ab son propi rey Sycano, desijosos de poblar altres províncies, com és appetit natural de la humana natura de veure y saber lo que se ignore, partint-se de Spanya, navegaren per Itàlia a veure y repatriar ab sos parents y consanguíneos que Athlas, avi de dit Sycano, havia lexats y per rey de aquells, com Beroso narra, posat a son fill Morgete en lo Coll Aventino, és al present retenint lo mateix nom antiquíssim dins la ciutat de Roma. Arribaren en la regió de Làtia obtenint aquella per spay de alguns anys y de allí per los lygueros, que al present són anomenats *genovesos*, expel·lits e foragitats. Pujant en sos vaxells e naus navegaren en la Sicília ínsula, aptíssima al viure humà, segons la foertilitat y abundància dels viures en aquella trobaren. Desliberaren de assentar-se en dita illa y de llur propi nom *Sycània* la volgueren nomenar, com abans *Trinàcria* fos appellada, prenent lo nom de la sua pròpria forma de aquesta població, y ésser los primers que dita ínsula construíren e poblaren los dits sycanos spanyols, propis de aquesta província nostra de Cathelunya. Ne són testimonis Philisto, Diodoro Sículo e Cayo Júlio Solyno y altres auctors y poetes, entre los quals Sillio Itàlico, que ab diversos càrmens, scrivint les guerres dels romans y carthaginesos, ne fa llarga nerració.

Per a la seva obra catalana, Tarafa ni traduí ni transcriví els hexàmetres llatins de Sili Itàlic. El nostre humanista, de fet, no trasllada mai, sota cap concepte, al català uns versos reconsagrats que, devia pensar, no podien ser traduïts de cap manera en prosa i sense una estructura formal digna del virtuosisme de la tècnica de versificació llatina. A la *Crònica de Cathelunya* s'acontenta a fer saber que «Ne són testimonis Philisto, Diodoro Sículo e Cayo Júlio Solyno y altres auctors y poetes, entre los quals Sillio Itàlico, que ab diversos càrmens, scrivint les guerres dels romans y carthaginesos, ne fa llarga nerració». La poesia no podia ser traduïda només

13. Vilallonga 1993a ho explica amb alguns exemples concrets.

14. Hem pres el text català de la *Crònica de Catalunya* de Campos (1995: I, 68-69).

en prosa, perquè no era tan sols mer contingut, sinó contingut dins una forma. De la biografia catalana dedicada al rei Sicà, també és eliminada la cronologia relativa assíria («anno VIII Mameli, Assyriorum regis»), que en el *De origine* servia a cada rei per pautar amb més detall les gestes dels reis fundacionals de les Hispànies; o, almenys, per relacionar cadascun d'aquests monarques amb la resta de fetes ecumèniques.

La sintaxi catalana de Francesc Tarafà no defuig, ans la busca, la proximitat a les estructures llatines: no cerca, ni molt menys, una voluntat d'estil que l'allunyi dels paràmetres de la llengua del llatí humanístic. Els ablatius absoluts en són la mostra més clara («passat de aquesta vida son pare», «mortuo patre»), i també les oracions de *cum* històric, amb sentit temporal i causal alhora («y de llur propi nom *Sycania* la volgueren nomenar, com abans Trinàcria fos appellada, prenent lo nom de la sua pròpia forma de aquesta població», «*Sicaniam* a suo nomine dixerunt, quum prius *Trinacria* a triquetra figura, inde *Trinacris*, dicta esset»). Sense conèixer el text llatí, certament, algunes estructures catalanes podrien ser llegides de manera equivocada, com ara «havia lexats y per rey de aquells», on *y* és una adaptació de *hic*, allí; o bé en el cas del complement preposicional de «navegaren en la Sicília ínsula», on la preposició *en* no indica lloc *on* sinó lloc *cap on*, per tal com *en* és en realitat un *in* amb un acusatiu de direcció: «Pujant en sos vaxells e naus navegaren *en* la Sicília ínsula».

En la tria lèxica Tarafà no s'allunya tampoc del repertori que se li obria en recórrer a les obres llatines, de manera que paraules i sintagmes com «recollir y memorar» «testifica», «retenint», «de son propi nom» es remunten a *clixés* llatins i a lèxic com *colligere et memorare, teste, retinens, a suo proprio nomine*. En alguns casos, tanmateix, Tarafà no és tan literal, sinó que tradueix amb un doblet sinonímic que serveix de glossa i en certa manera d'amplificació del text llatí que li era font i principi («*acceptà y prengué* lo regne de Spanya», «Hispanias regere *cepit*»; «E dita província, com testifica Beroso, *governà e imperà* per spay de xxxi any[s], «*Regnavitque* Sicanus rex annis xxxi, ut Berosus indicat»; «segons la *foertilitat y abundància* dels viures en aquella trobaren», «*insulamque humano cultui aptam* sortiti»).

La morfologia amb què Tarafà crea formes catalanes també ens mostra prou bé que la seva llengua catalana depèn en alt grau del llatí humanístic. Quan utilitza la conjunció disjuntiva *sive* no davalla en absolut del text d'on partia, com tampoc no se n'allunya en la segona vibrant de *propi*, en l'opció tònica d'alguns adjectius possessius com *sua* o en l'absència d'epètesi inicial a *specificca*. En analitzar la llengua literària en català de molts autors cultes del segle XVI, ¿no estem analitzant, de fet, el llatí del segle XVI mitjanament traslladat al català?

Amb aquest nostre treball hem pretès mostrar com l'obra històrica i geogràfica llatina de Francesc Tarafà depèn en gran mesura de les obres de tres humanistes, l'italià Annio de Viterbo, el català Jeroni Pau i l'establert a Hispània Lucio Marineo

Sículo; i com, a partir de les pròpies obres llatines ja creades, Tarafa va ser capaç de redactar la *Chrònica de la província de Cathelunya en la Citerior Spanya*. En l'obra històrica de Tarafa no hi ha llengua catalana sense prèviament haver existit la llatina: com un fill s'assembla als pares, com un deixeble deriva sempre del bon mestre que l'ha nodrit, la llengua literària catalana de Tarafa s'explica necessàriament havent passat per la llatina i, en alguns casos, per una traducció lliure, deixada anar, de la llatina. És el cas de la lleugera digressió «los quals pobles, ensemps ab son propri rey Sycano, desijosos de poblar altres províncies, com és appetit natural de la humana natura de veure y saber lo que se ignore, partint-se de Spanya (...)», afegida amb gràcia literària a un text original que era més breu.

Tarafa va aprofitar per a la llengua catalana tot allò que havia escrit a la llatina. També el fragment que a l'inici hem citat del pròleg «Hispania in genere» del *Dictionarium* ha esdevingut, canviades les coses que s'havien de canviar, el final del pròleg «Cathelunya província en general» de la *Chrònica de la província de Cathelunya en la Citerior Spanya*:

E per quant la present província de Cathelunya per tans y diversos senyors és stada senyorejada y ocupada, ab la distància del temps, ab los convehins, y [ab] altres natiõs [que] són vingudes en aquesta habitar, és feta una nova ydioma y altre vulgar lengua. No per ço lexaré, quant me serà possible ab tota diligència, pendre treball en apertar-me dels vocables més rurals y bàrbaros per a la nostra pròpria Pàtria, als lectors demanant vènia del principi si ab ma insuficiència feya lo contrari (Campos 1995: I, 38).

El llatí del *Dictionarium* ha estat altra vegada, clarament i de manera indispensable, principi i font d'escriure correctament la llengua catalana.

DANIEL FERRER I ISERN
 Institut de Llengua i Cultura Catalanes,
 Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANNIUS 1498: I. Annius, *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, Roma, Eucharius Silber.
- ARNALL 1985: Maria Josepa Arnall, «Toponímia hispànica en el diccionari geogràfic de Francesc Tarafa (ms. 578 de la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona)», *Societat d'onomàstica. Butlletí interior*, 22, 31-52.
- CAMPOS 1995: Margarida Campos, *Primera part de la «Chrònica de la província de Cathelunya en la Citerior Spanya» de Francesc Tarafa. Les seves fonts*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona.

- DURAN 1981: Cristòfor Despuig, *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. Eulàlia Duran, Barcelona, Curial-Universitat de Barcelona.
- FERRER 2004: Daniel Ferrer, «Els orígens mítics d'Hispania en el *De origine* (1553) de Francesc Tarafa: el Túbal d'Annio de Viterbo», a *Història i llegenda al Renaixement. Actes del IV Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga* (Girona, 2002), ed. Mariàngela Vilallonga i Daniel Ferrer, Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes-Curbet, 361-378.
- FERRER 2005: Daniel Ferrer, «La història i la geografia d'Alacant en l'obra de l'humanista Francesc Tarafa: l'antiga *Lucentum* i el *Tader* (Segura) de Jeroni Pau», a *X Congrés Associació Hispànica de Literatura Medieval* (Alacant 2003), Alacant, IIVF-Universitat d'Alacant.
- FITA 1877: Cristòfor Despuig, *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa fets per mossèn Cristòfol Despuig*, ed. Fidel Fita, Barcelona, Impremta de la Renaixensa; reed. Tortosa, 1975.
- JOHN 1994: R. T. John, *Fictive Ancient History and National Consciousness in Early Modern Europe: The Influence of Annius of Viterbo's «Antiquitates»*, tesi doctoral, Warburg Institute, Universitat de Londres.
- MIRALLES & TOLDRÀ 1997: Eulàlia Miralles i Maria Toldrà, «La tradició manuscrita de l'obra de Francesc Tarafa: biblioteques de Barcelona», *Anuari de Filologia*, 20.8, 43-78.
- PÉREZ VILATELA 1993: L. Pérez Vilatela, «La onomàstica de los apócrifos reyes de España en Annio de Viterbo y su influencia», a *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Actas del I Simposio sobre humanismo y pervivencia del mundo clásico*, ed. José María Maestre i Joaquín Pascual, Cádiz, Instituto de Estudios Turolenses-Universidad de Cádiz, 807-819.
- RMC: *Repertori de manuscrits catalans* (1474-1620), dir. Eulàlia Duran, coord. Maria Toldrà: vol. III, ed. Maria Toldrà, Eulàlia Miralles i Antoni Lluís Moll, Barcelona, IEC, 2003.
- SANABRE 1948: J. Sanabre, «El archivero Francisco Tarafa», a *El archivo de la catedral de Barcelona*, Barcelona, Pulcra, 37-53.
- SCHOTTUS 1603-08: *Hispania illustrata*, ed. A. Schottus, Frankfurt, Claudium Marnium et hæredes Johannis Aubri.
- TRES 1996: Cristòfor Despuig, *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa* ed. Joan Tres, Barcelona, Curial.
- VILALLONGA 1991: Mariàngela Vilallonga, «La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya», *AIEG*, 31, 99-109.
- VILALLONGA 1993a: Mariàngela Vilallonga, «La geografia a Catalunya a l'època del Renaixement», *EG*, 13, 51-60.
- VILALLONGA 1993b: Mariàngela Vilallonga, «Les pays Pyrénéens dans le *Dictionarium Geographia Vniuersalis Hispanie* de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)», a *Pays Pyrénéens et Pouvoirs Centraux XVI-XIX siècles. Actes du Colloque International Groupe d'histoire des Pyrénées et les Archives Départementales de l'Ariège*, Foix, Editions du Conseil Général de l'Ariège, 267-285.
- VILALLONGA 1996: Mariàngela Vilallonga, «Francesc Tarafa, una actitud quatrecentista al segle XVI», *RdC*, 103, 49-64.
- VILALLONGA & FERRER 2001: Mariàngela Vilallonga i Daniel Ferrer, «La fundació de Girona en la historiografia humanística: l'exemple de Francesc Tarafa», *AIEG*, 42, 305-322.